

قره کلیه

کلیسای قاتووس در جنوب
شهر ماکو، پانزده کیلومتری^۱
شمال شرقی سیه چشمه
و ۷ کیلومتری شمال راه سیه
چشمه به قره ضیاء الدین ،
در ۴۶ درجه و ۳۳ دقیقه طول
جغرافیائی^۲ و ۳۹ درجه و
۰۶ دقیقه عرض جغرافیائی
واقع است .

کلیسای قاتووس در
یازدهم بهمن ماه ۱۳۳۴ تحت
شماره ۴۰۵ به ثبت تساریخی
رسیده است .

بعثت دفن یکی از پیشوایان
دین مسیح (باعتماد ارمنیان
یکی از دوازده شاگرد مسیح)
در کلیسای قاتووس ، این
کلیسا در نزد ارمنیان بسیار
محترم و مقدس محسوب میگردد.

مقدم
اندر انیک هوپیان

۱- فرهنگ جغرافیائی ایران جلد چهارم

۲- فرهنگ آبادی های ایران- تالیف دکتر لطف الله مفخم پایان

۳- آقای موسوی ماکونی نماینده محترم مجلس شورای ملی ترجمه فارسی یاداشتهای
مینورسکی را در اختیارم گذاردند.

مینورسکی ۳ در سال ۱۹۰۵ میلادی از کلیسا دیدن کرده و در «آثار باستانی ما کوه مینویسد :

هرسال در فصل تابستان ، و در روز معین ، ارمیسان از پیر وجوان ، خرد و کلان ، از سراسر کشور برای زیارت به کلیسای قاتووس میروند و مراسم مذهبی انجام میدهند.

... بمن گفته بودند که در کلیسا دست راست شاگرد مسیح در قالب نقره محفوظ است ولی من فقط قالب نقره آنرا دیدم ...

نام کلیسا

مورخان قرن هشتم هجری به بعد، گاهی بمناسبت ، یادی از کلیسای قاتووس کرده، آنرا «قرا کلیسا» نامیده اند. چون قسمت شرقی بنای کلیسای قاتووس، با سنگ سیاه ساخته شده است، برخی چنین می پندارند که مفهوم «قرا کلیسا» «کلیسای سیاه» است. زیرا «قرا» در ترکی به معنی سیاه است. ولی در اینجا باید به یک نکته تاریخی توجه داشت که زبان مردم آذربایجان تا قبل از نفوذ کامل گویش ترکی (قرن دهم و یازدهم) زبان آذری بوده، و اکنون نیز، در پاره ای از روستاها، افراد مسن، با بقایای این زبان آشنائی دارند، در گویش تاتی و هرزنی^۱، که دولهجه از زبان آذری، یعنی زبان باستانی آذربایجان میباشد، واژه های «کله» یا «کالا» بمعنی بزرگ است. و در گویش گلین قیه^۲ نیز، (دهکده ای در آذربایجان شرقی) به بزرگ «کالا» میگویند. کسروی^۳ در ضمن یکی از مقالات خود، راجع به «قرا» چنین نوشته است: «قرا» در زبان آذری بمعنی بزرگ بوده و خود تغییر یافته واژه «کلان» است که در فارسی هنوز هم بکار میرود.

یکی از رودخانه های آذربایجان «قرارود» است که در ارسباران جاری است و در کتابهای آغاز اسلام آنرا «کلانرود» نوشته اند، یعنی رود بزرگ. پس از نفوذ زبان ترکی در آذربایجان، اگرچه نام بعضی جاها به ترکی ترجمه شد، ولی نامها نیز بمناسبت قرابت کلمات، تغییر صورت داد، و این یکی

۱- تاتی و هرزنی تألیف عبدالملی کارنک - گویش کورنیکان - تألیف یحیی ذکاء

۲- گویش گلین قیه- تألیف یحیی ذکاء

۳- مقالات کسروی- گردآوری یحیی ذکاء

از آن موارد است. بنابراین «قرا کلیسا» در اصل «کارا کلیسا»^۱ یا «کالا کلیسا» بمعنی کلیسای بزرگ است. و این مطلب از آنجا تأیید میگردد که «وانك» در زبان ارمنی معمولاً به کلیساهای بزرگ (که طلاب در آن به فرا گرفتن علوم دینی می‌پردازند) گفته میشود، و این کلمه با مفهوم نسام آذری کلیسا کاملاً مطابقت می‌نماید.

قاتووس و نفوذ مسیحیت در ارمنستان

طبق روایات و افسانه‌های ارمنی بدعوت آبکار پادشاه ارمنستان^۱ (احتمالاً حدود ۷۰ میلادی) قاتووس برای تبلیغ دین مسیح به ارمنستان رفت و در این امر توفیق بسیاری بدست آورد.

پادشاهی که پس از آبکار به تخت نشست سانادروک نام داشت، او و دخترش ساندوخت در ابتدا مسیحی شدند، ولی پس از اندک زمانی سانادروک، دین جدید را ترك گفت، و به دین پیشین خود بازگشت، و قاتووس را مجبور به ترك تبلیغ دین جدید نمود، قاتووس دستور او را اطاعت نکرد، سانادروک فرمان قتل او را صادر کرد، چون قاتووس بقتل رسید، او را در محل کنونی کلیسای قاتووس بخاك سپردند، و بعداً بر روی گور او، کلیسایی ساختند بطوریکه محراب کلیسا روی قبر او قرار گرفت.

در این مورد روایت دیگری نیز وجود دارد، که قاتووس برای پیروان خود کلیسایی ساخت، و چون بقتل رسید، او را در محراب آن دفن کردند. پس از قتل قاتووس، پادشاه دختر خود را برای ترك مسیحیت، تحت فشار قرار داد، ولی دخترش در مقابل خواست او تسلیم نشد، سانادروک دستور داد که او را به زندان افکنند، ساندوخت مدتی در زندان بسر برد، و چون بازهم سرسختی نشان میداد، سانادروک فرمان داد، که او را بقتل رسانند، پس از کشته شدن ساندوخت، جسد او را در جوار گور قاتووس بخاك سپردند.

۱- «کار» و «کر» و «خر» در زبان فارسی هر سه بمعنی بزرگ نیز بکار رفته است، از آن جمله واژه «کرفای» است که بعضی آنرا بمعنی نای بزرگ میگیرند، و خر و خرگوش، خروار، خرچنگ و خرگام و غیره همه از این ریشه است.

۲- کلیسای قاتووس- تألیف هایک مجمیان

پس از این واقعه مبلغین بسیاری به ارمنستان آمدند و درخفا مردم را دعوت به قبول دین مسیح میکردند ، اندك اندك این دین در میان رجال و درباریان و خانواده سلطنتی نیز نفوذ یافت ، ولی باین همه باز، اجتماعات خود را در کوهستان ها و یا در درون غارها تشکیل میدادند .

در اواخر قرن سوم میلادی ، یکی از خانواده های سلطنتی (از سلاطین اشکانی ارمنستان) که بعلتی محکوم به مرگ شده بودند ، قبل از اینکه همه افراد خانواده کشته شوند ، یکی از کودکان که گریگور نام داشت ، دایه اش او را بقیصریه فرار داد ، این کودک در میان يك خانواده مسیحی بزرگ شده و تحصیل کرد ، گریگور چون در خانواده ای مسیحی زندگی میکرد با آئین مسیح آشنا شده آن دین را پذیرفت و با مطالعات بیشتر در سلک مبلغین درآمد .

در سال ۲۸۷ میلادی تیرداد پادشاه ارمنستان ، هنگام بازگشت از روم ، گریگور را بعنوان منشی خود انتخاب کرده ، و با خود به ارمنستان برد ، در یکی از اعیاد ، چون گریگور ، از قربانی برای الهه آناهید امتناع ورزید ، پی به دین او بردند ، و چون حاضر به ترك دین خود نشد ، او را به زندان افکندند . گریگور مدت ۱۴ سال در زندان بسر برد ، بالاخره تیرداد ، بنا بر تمایلی که به دین مسیح پیدا کرد ، او را از زندان بیرون آورده ، بعداً خود و افراد خانواده اش مسیحی شدند . از آن پس تیرداد با یاری گریگور ارمنیان را مسیحی گردانید .

باین ترتیب از سال ۳۰۱ میلادی دین مسیح ، دین رسمی ارمنستان شناخته شد و از این تاریخ در نقاط مختلف ارمنستان کلیساهائی بنا گردید .

چون با کوشش های گریگور ارمنیان مسیحی شده بودند ، مذهب ارمنیان را ، گریگوری ، گریگورین و گرگواری مینامند .

روحانیون ارمنیان در سه مجمع بزرگ مسیحیان جهان که در سال های ۳۲۵ و ۳۸۱ و ۴۳۱ میلادی تشکیل شده بود ، شرکت کردند و در طی این مدت از مصوبات این مجامع پیروی میکردند ، ولی مجمع سال ۴۳۱ میلادی که در شهر ایفیس

در آسیای صغیر تشکیل شده بود، آخرین مجمعی بود که نمایندگان روحانیون ارمنیان در آن شرکت کردند. پس از آن تاریخ ارمنیان از هیچ یک از مجامع مذهبی غیر ارمنی پیروی نکردند و برای خود مرکزی پدید آوردند (در اچمیادزین اوچ کلیسا) که مرجع تقلید آنان گردید.

ارمنیان با وجود اعمال نفوذ ملل قوی مسیحی، آئین مذهب خود را محفوظ داشته و تغییر عقیده نداده اند.

کلیسای قاتووس و سرنوشت آن

کلیسای قاتووس در طول زمان، بارها دچار زلزله، غارت و چپاول و انهدام شده، حمله چنگیز مغول و جانشینانش، یورش تیمور لنگ و اعقاب او، حملات سپاهیات عثمانی و جنگ های داخلی در منطقه آذربایجان مانع بزرگی برای تعمیر اساسی آن بوده است. بعلت عدم وجود آرامش در این منطقه همیشه متصدیان کلیسا بزرگت قادر بودند حتی تعمیراتی جزئی در آن بعمل آورند، و اندکی از خرابی های آن بکاهند، زمانی که آذربایجان در چنگال حکام و سرداران مغول بود، از مسؤولان کلیسای قاتووس، باج و خراج بسیاری مطالبه میکردند و بهمین علت این کلیسا در این دوره محکوم به خرابی شده بود، ولی در همین دوره که گاه بعضی از جباران مغول اندکی بر سر لطف می آمدند و روشی ملایم تر پیشه میکردند، و اجازه تعمیر و مرمت خرابی ها را میدادند، و یا بعضی از فرمانروایان مغول که پیرو کیش مسیح بودند، کمک هائی برای نگاهداری کلیسا میکردند، باز کلیسا رو با بادی می نهاد، ولی پس از اندک زمانی، حاکم جبار دیگری مصدر کار میشد و اعمال خشونت آمیز او و گرفتن خراج زیاد باعث ویرانی کلیسا میگردد.

بعلت این همه فشار و مطالبه باج و خراج بسیار، و قتل و غارت هائی که در این کلیسا بعمل آمده است، کلیسای قاتووس نتوانسته است، مانند کلیساهای دیگر، مرکزی برای طلاب و جویندگان عام و هنر و ادب قرار گیرد، چون معمولاً در این قبیل کلیساهای مرکزی برای تربیت طلاب علوم دینی، خطاطان نقاشان و هنرمندان وجود داشت، و کتابخانه های کلیساهای، مورد استفاده

مورخین، نویسندگان و فلاسفه قرار میگرفت.

اشارات تاریخی درباره کلیسای قاتووس

تاریخ بنای کلیسای قاتووس دقیقاً معلوم نیست، موسی خورن مورخ قرن پنجم، یادآور میشود که قبر قاتووس و ساندوخت در دشت آرداز (دشت ماکو) واقع شده و نامی از کلیسای قاتووس اشاره کرده است «توو ما آرجورونی» میباشد که در اوایل قرن دهم میلادی میزیست. از قرن یازدهم تا اوایل قرن سیزدهم میلادی اطلاعی از این کلیسای دسترس نیست. و از اوایل قرن سیزدهم اغلب در کتب مورخین به نام کلیسای قاتووس برمیخوریم.

در شورای اعیان مغول (قوریلنتای) که در سال ۱۲۲۹ میلادی (۶۲۷ هجری) دو سال بعد از مرگ چنگیز منعقد گردید، او کتای قآن به خانی انتخاب شد. در شورای مزبور تصمیم گرفتند، سپاهی برای سرکوبی جلال الدین منکبرنی خوارزمشاه، به آذربایجان اعزام گردد، فرماندهی این سپاه بهمهده، جرماغون نویان، یکی از سفاکان بنام بود. جرماغون در سال ۱۲۳۱-۱۲۳۰ میلادی (۶۲۸-۶۲۹ هجری) به آذربایجان حمله برد و بالاخره در دشت مغان شیمانیه جلال الدین منکبرنی را غافلگیر کرد، و با متفرق شدن سپاهیان جلال الدین، آذربایجان را متصرف شد و سپاهیان او آذربایجان را غارت کردند، یکی از نقاطی که از دستبرد آنان مصون نماند، کلیسای قاتووس بود که خسارت زیادی دید. از دیگر سفاکان بنام مغول، که در منطقه آذربایجان و نواحی اطراف آن مرتکب فجایع بیشماری شد، باید بایچورانام برد، این سردار مغول در سال ۱۲۴۲ میلادی (۶۴۰ هجری) هر آنچه که سلف او جرماغون نویان، در کلیسای قاتووس انجام نداده بود به انجام رسانید. دست دوسفاسک مذکور را، امیر ارغون از آذربایجان کوتاه کرد، امیر ارغون^۱ از دبیران او کتای قآن بود، که به حکومت ایران فرستاده شده بود، که پس از آمدن هلاکو به ایران، در سلاک ملازمان او درآمد.

۱- تاریخ مغول تألیف عباس اقبال

در سال ۱۲۵۰ میلادی (۶۴۸ هجری) کلیسای قاتووس بوسیله دزدان گرجی و سربازان مغول غارت شد و به بنای آن خسارت زیادی رسید. هوسپ خلیفه کلیسا برای تعمیر آن به امیر ارغون متوسل شد و توانست رضایت او را جلب کرده دستور تعمیر کلیسارا بگیرد.

در سال ۱۲۵۳ میلادی (۶۵۱ هجری) هلاکو و بامر برادر خود منکو قاآن بالشکریانی که اکثرشان از طوایف عیسوی مغول (اقوام کرائیت، نایمان و ایغرر) بودند، برای دفع ملاحده، به ایران آمد، و پس از دفع ملاحده و تسخیر بغداد، شهر مراغه را به پایتختی برگزید.

چون مادر هلاکو، سر قوی تی خاتون، و زوجه اش دو قوز خاتون، هر دو مسیحی بودند، وی نسبت به مسیحیان توجه خاصی داشت. در زمان هلاکو تعمیراتی در کلیسای قاتووس بعد آمد، و هلاکو موقوفاتی برای کلیسا معین کرد.

در سال ۱۲۸۴ میلادی (۶۸۳ هجری) ارغون خان پسر ابا قخان به سلطنت انتخاب شد، لئون پادشاه گیلیکیا برای ملاقات ارغون خان، به آذربایجان آمد و از کلیسای قاتووس دیدن کرد، ولی پس از بازگشت لئون، مغولان به کلیسای قاتووس حمله برده و پس از قتل عام روحانیان و زواران آن، کلیسارا غارت و ویران کردند.

در سال ۱۳۱۹ میلادی (۷۱۹ هجری) زلزله شدیدی در ماکو حادث گشت، که قسمت اعظم کلیسارا ویران کرد، اسقف بسداجی زاکاریا، که از سال ۱۳۱۵ میلادی (۷۱۵ هجری) به سمت راهب ارشد کلیسا، انتخاب شده بود، بساختن آن همت گماشت و پس از ده سال کوشش در سال ۱۳۲۹ میلادی (۷۳۰ هجری) تعمیر و بازسازی آن با تمام رسید، کلیسای قاتووس قبلا با سنگ سیاه ساخته شده بود، و چون قسمت اعظم کلیسا ویران گردید و فقط قسمت شرقی آن باقیماند، قسمت جدید را با سنگ سفید ساختند. از طرح اولیه کلیسا اطلاعی در دسترس نیست، ولی طرح کنونی آن یادگار بازسازی دوم است، که به عقیده بسیاری از طرح کلیسای اچمیادزین (اوج کلیسا) اقتباس شده است. در دیوار کلیسا، کتیبه ای از اسقف بسداجی در مورد بازسازی کلیسا باقی است.

در سال ۱۳۴۳ میلادی (۷۴۴ هجری) امیر شیخ حسن کوچک از سلسله امرای چوپانی با قشونی به همراهی امیر یعقوب شاه از امرای روم به تسخیر بلاد روم رفت ولی در جنگ شکست خورده مراجعت کرد. پس از این شکست امیر قوچ حسن پسر امیر حسن بن امیر چوپان به کلیسای قاتووس گریخته و در آنجا پنهان شد، ولی امیر شیخ حسن آگاه گشت و پنهانی کس فرستاد او را گرفته تبریز آوردند.

حافظ ابرو مورخ قرن هشتم هجری، مؤلف کتاب «ذیل جامع التواریخ رشیدی» در این مورد چنین نگاشته است:

«... از اتباعشان در آن ملک خرابیها عظیم رفت بتخصیص ابرقوه را غارت کردند و از آن روی بروم بجنگ اریبا رفت. از لشکرش امرای یعقوب شاه و عبدل و غیرهها در (جنگ) کسالت کردند تا سپاه روم در دلاوری افزودند و امیر اریبا با معدودی چند با سلیمان خان او را باز نشانند، پادشاه و لشکر منہزم به تبریز آمدند، امیر قوچ حسن پسر امیر حسن بن امیر چوپان از امیر شیخ حسن چوپانی جدا گشته به قرا کلیسا بحدود قبان گریخت و مخفی شد، امیر شیخ حسن از آن حال واقف شده در خفیه فرستاد و او را گرفته به تبریز آوردند و محبوس کرد...»

سلطان اویس از سلاطین آل جلابر که در سال ۱۳۶۵ میلادی (۷۶۸ هجری) به نواحی شرقی آسیای صغیر لشکر کشیده بود، از راه کلیسای قاتووس به تبریز بازگشت و حافظ ابرو در این مورد چنین نوشته است:

«... بسبب آنکه بیرام خواجه تر کمان دهنه موش را که راهی عظیم تنگ و دشوار است گرفته بود، سلطان از حسنحور (۴) و غار اصحاب کھف روانه شد و دونوبت از آب فرات عبور کرد و در صحرای موش با بیرام خواجه تر کمان و بیرام خواجه بهزیمت رفت، مجموع خانه و ایل و اولوس او غارت کرد، و یک هفته آنجا ساکن شد و از آنجا براه قرا کلیسا متوجه تبریز شد.»

۱ - ذیل جامع التواریخ رشیدی تألیف حافظ ابرو با مقدمه و حواشی و تعلیقات دکتر خانابای بیانی

در سال ۱۳۸۵ میلادی (۷۸۷ هجری) قزل اوکو، یکی از سرداران تغمش (رئیس ازبکیه سفید یا شرقی که در سال ۱۳۸۲ میلادی مسکو را به باد غارت داد) به آذربایجان حمله کرد، و آنجا را متصرف شد، در جریان حمله قزل اوکو به آذربایجان، کلیسای قاتووس صدمات زیادی دید. در این زمان، راهب ارشد کلیسای قاتووس، اسقف گارابد، بوده است.

در سال ۱۳۸۶ میلادی (۷۸۸ هجری) تیمور لنگ به آذربایجان لشکر کشید از ارس گذشته گرجستان را مورد یورش قرارداد. در یورش تیمور لنگ به آذربایجان، هم چنانکه عادت او بود، کمتر جائی از چپاول و غارت مصون ماند، از جمله کلیسای قاتووس نیز از غارت و ویرانی بی نصیب نماند.

در سال ۱۳۹۷ میلادی (۷۹۹ هجری) راهب ارشد کلیسای قاتووس، اسقف بوغوس بود، او گیرا گوس ویرا بچی را به سمت کاهنی کلیسا تعیین کرد، اسقف بوغوس در سال ۱۴۴۱ میلادی (۸۴۵ هجری) در مجمع ۵۰۰ نفری روحانیان ارمنی که در اوج کلیسا تشکیل شده بود بسمت جاثلیقی ارمنیان انتخاب شد. هنری سوم پادشاه کاستیل (اسپانیا) که قبلا نیز دو سفیر بدر بار تیمور فرستاده بود، در سال ۱۴۰۳ میلادی (۸۰۶ هجری) هیئت دیگری به عنوان سفارت بسر کردگی، ری کانز لزدی کلاویخو، به عنوان سفارت بدر بار تیمور لنگ گسیل داشت، این سفیر به همراهی نماینده سیاسی تیمور که بدر بار کاستیل فرستاده شده بود، بسوی ایران حرکت کرد، و از طریق تراپوزان به خوی و ما کو و سپس به نزد تیمور رفت. کلاویخو در سفر نامه‌ای که از خود به یادگار باقی گذاشته در مورد دژ و امیر ما کو چنین نگاشته است^۱.

«... یکشنبه اول ژوئن بهنگام غروب بجلوی دژی که ما کو نام دارد رسیدیم، این محل از آن کسی است، که از کاتولیک‌هاست امانام او نورالدین است و همه آنان که از این دژ نگهبانی و پاسداری میکردند کاتولیک بودند، اینان اصلا از نژاد ارمنی هستند و بزبان ارمنی سخن میگویند و نیز ترکی و فارسی هم میدانند...»
تیمور حصار ما کو را محاصره کرد ولی موفق به گشودن آن نشد، و با گرفتن

۱ - سفرنامه کلاویخو ترجمه مسعود رجب‌نیا

۲۰ سوار با امیرماکو سازش کرد، اندک زمانی پس از سازش، تیمور گذارش به ماکو افتاد، نورالدین، پسرش را با سه اسب خوش زین و برگ به پیشواز تیمور فرستاد، تیمور آن پیشکش هارا پذیرفت و به سپاهیان خویش ابلاغ کرد که هیچیک حق دست درازی بسرزمین امیرماکورا ندارند. باین فرمان تیمور لنگ ماکو و نواحی اطراف آن و کلیسای قاتووس برای مدتی از دستبرد غارتگران تیمور مصون ماند.

راهب ارشد دیر در سال ۱۴۴۰-۱۴۴۳ میلادی (۸۴۴-۸۴۷ هجری) اسقف گریکورماکوئی بود، او در مجمع روحانیان ارمنی که در اوچ کلیسا (اچ - میاذزین) تشکیل گردید، بسمت جانشینی ارمنیان انتخاب شد.

در سال ۱۴۹۳ میلادی (۸۹۸ هجری) ابوالمظفر بهادر از سلسله آق قویونلو فرمانی برای ذکر یا کشیش کلیسای قاتووس صادر کرد^۱ مضمون فرمان بقراردیل است:

الحکم الله

ابوالمظفر رستم بهادر سیوزومیز

سرکیس اوچ کلیسا بدانند که ذکر یا کشیش قرا کلیسا ماکویه نمود که بنا واجب و بی حساب مزاحم و متعرض احوال او میشود می باید که بدستور قدیم با او عمل نموده بنا واجب و خلاف حکم همایون متعرض احوال او نشود در این باب تقصیر ننماید در عهده دانند.

بنواحی بدوستان تحریر آفی ۸ ذی قعدة الحرام سنه ثمان وتسعين وثمانمائه شاه اسمعیل صفوی ۱۴۹۹-۱۵۲۴ میلادی (۹۰۵-۹۳۰ هجری) مؤسس

سلسله صفوی نسبت به رعایا و روحانیان ارمنی مهربان بود و با مطالعه فرامینی^۱ که در مورد چند کلیسا دردسترس میباشد، توجه خاص او را نسبت به رعایای ارمنی او میرساند، شاه اسمعیل به حکام، داروغه ها و والیان دستور داده بود که اجازه دخل و تصرف در موقوفات کلیساها را ندهند، و از موقوفات کلیساها مالیات نطلبند.

۱- فرامین ماتناداران صفحه ۲۵۷

۲- فرامین ماتناداران جلد اول صفحه ۲۶۱

در سال‌های ۲۰-۱۵۱۵ میلادی (۹۲۶-۹۲۱ هجری) خلیفه زاکاریا، بسمت جاثلیقی ارمنیان، انتخاب شد و او کلیسای قاتووس را مورد تعمیر داد و در کلیسا تعمیرات اساسی بعمل آورد و راهی نیز از برای آن احداث کرد. پس از شاه اسمعیل، فرزند ارشد اوشاه طهماسب، در سال ۱۵۲۴ میلادی (۹۳۰ هجری) بر اریکه سلطنت جلوس کرد، او نیز در مورد کلیساها و موقوفات آن از سیاست شاه اسمعیل پیروی می‌کرد، فرمانی که از او در مورد کلیسای قاتووس باقی مانده است، مؤید این مطلب می‌باشد این فرمان در سال ۱۵۶۲ میلادی تحریر شده است.

شاهابام انارالله برهانه موضع مهر بنده شاه ولایت طهماسب

فرمان همایون شد آنکه چون از مضمون نشان عالیحضرت خاقان جمیچاه سلیمان مکان و اسناد و قبالات مشروعه مستفاد شد که مزرعه قرا کلیسیاه محدود بحدود کدوک انکورک و قرق بلاغ و مقبره هناك از راه مالکیت تعلق بر عیای آنجا دارد و حق آبه مزرعه مذکور از رودخانه قرین ار کوین از شش سهم سه سهم مقرر است بنا برین بهمان دستور مقرر دانسته رعایا قریه ار کوین مطلقاً بغیر حق و حساب در املاک و اراضی مزرعه مذکور مدخل نساخته و پیرامون حقا به مقرره ایشان نگردند و از دستور سابق و قاعده قدیم تجاوز نمایند حاجی قاسم سیوچی حسب المسطور مقرر دانسته از مضمون حکم مطاع انحراف نورزد و چون از قدیم چراغلق قریه فریز و مهلهزن و قروق تعلق بقرا کلیسیاه داشته کدخدایان و رعایا در باره شاملق اصلا در آن مدخل نسازند و از قاعده قدیم و دستور سابق تجاوز نمایند امارت مآب مقصود بیک ختوسلو امداد نموده مجال تمرد احدی ندهد و همه ساله حکم مجدد نطلبند تحریر آفی شهر رجب المرجب ایت نیل

شاه عباس کبیر در سال ۱۶۰۴ میلادی (۱۰۱۳ قمری) هنگامی که در غرب ایران سرگرم جنگ با عثمانی بود، برای مستأصل کردن چغال اوغلی، سردار عثمانی، فرمان داد، آذوقه و علوفه نقاطی که بر سر راه سپاهیان عثمانی،

قرار دارد بسوزانند^۱، چاه‌های آب را مسدود سازند و مردم آن نواحی و مخصوصاً ارمینان شهرهای ایروان، جلفا و اطراف آنرا بداخل ایران کوچ دهند. بافرمان شاه عباس کبیر سیصد هزار نفر ازارمینان را به مناطق شمالی و مرکزی ایران، کوچ دادند و چون نواحی اطراف ارس خالی ازسکنه شد، کلیسای قاتووس محکوم به ویرانی گردید.

درسال ۱۶۵۰ میلادی (۱۰۶۰ قمری) راهب ارشد کلیسای قاتووس، اسقف مگردیچ بود او به تعمیر کلیسای قاتووس همت گماشت و موفق شد کلیسا را تعمیر اساسی نماید.

درسال ۱۶۵۶ میلادی (۱۰۶۶ هجری) راهب ارشد کلیسای قاتووس، اسقف ایساهاک ما کویی بود. در این سال دهقانان قریه، وارا گنا گرد، باغ و مزارعی وقف کلیسا کردند، درسیزدهمین سال راهبی اسقف ایساهاک ما کویی، کانال آبی که خلیفه زاکاریا، درسال ۱۳۰۶ میلادی برای کلیسای قاتووس ساخته بود کشف گردید.

درسال ۱۶۹۱ میلادی (۱۱۰۳ هجری) راهب ارشد کلیسا، خلیفه سار کیس بود، او کلیسای قاتووس و باروی اطراف کلیسا را مورد تعمیر قرار داد.

درسال ۱۷۴۳ میلادی (۱۱۵۷ هجری) خلیفه منیاس، به سمت راهب ارشد کلیسای قاتووس منسوب شد. در این زمان جنگهای ایران و عثمانی شروع شده بود، و سردار رشید ایران، نادرشاه افشار، سعی در استرداد مناطقی داشت که دولت عثمانی متصرف شده بود، در جریان این لشکر کشی کلیسای قاتووس صدماتی دید.

۱- اسکندر بیک تر کمان منعی شاه عباس کبیر در وقایع سال هیجدهم جلوس شاه عباس، درباره مهاجرت ارمینان چنین نگاشته است: «... بعد از چند روز که پورت مذکور محل نزول اودوی گردون شکوه بود خبر رسید که چغال اوغلی روی بسمت ایروان و نخبوان آورده کوچ بر کوچ مترجه است بنابراین مشمول دافت و ترفیه احوال رعیت حکم قضا پیونسه بنفاد پیوست که رعایای این محل را کوچانیده بمعال دوردست فرستند که از آسیب لشکر مخالف بر کران و از دستبرد حوادث دوران درامان باشند و آذوقه آنچه لشکر قزلباش تواند برداشت برداشته آنچه بماند سوخته و نابود کرده چنان نمایند که از این محل اصلا ذخیره بدست ایشان در نیاید....»

در سال ۱۷۸۷ میلادی (۱۲۰۱ هجری) آقامحمدخان قاجار برای سرکوبی پادشاه گرجستان از طریق آذربایجان به گرجستان رفت و پس از چند جنگ تفلیس را متصرف شد، در این لشکر کشی یکی دیگر از نقاطی را که سپاهیان شاه قاجار غارت کردند، کلیسای تاتووس بود که ضدمات فراوانی دید.

در سال ۱۸۱۴ میلادی (۱۲۲۹ هجری) عباس میرزا ولیعهد فتحعلی شاه قاجار، کلیسای تاتووس را تعمیر کرد، و پس از تعمیر اساسی آن اشعاری که یکی از شعرای معاصر عباس میرزا متخلص به «نواه در نه بیت سرود که در مصرع آخر، ماده تاریخ کلیسا را به حساب جمل قید کرده است اشعار در پنج سطر (درع سطر اول، هر سطر دو بیت و سطر پنجم يك بیت) بخط نستعلیق خوش، بر روی يك قطعه سنگ مرمر سفید نقر گردیده، و در بالای سر در اصلی کلیسا نصب شده است.

سطر اول:

دل به تنگ آمد چو روح الله ز تن ازامهات

میل آبا کرد چندی باز مادر زاد گشت

از یکی اصحابه ططاووش نام این سجده گاه

گشت آباد و خراب از چرخ بی بنیاد گشت

سطر دوم:

تسا زمان دولت فتحعلی شه آنکه او

همچو ابر درفشان دست عطایش راد گشت

از ولیمهدش شهنشاه جهان عباس شاه

کوبه گیتی شهره در انصاف و عدل و داد گشت

سطر سوم:

آنکه بس ویرانه ها چون کوفه در ایران زمین

فی المثل در عهد عدلش غیرت بغداد گشت

جز دل ویران من کو قابل تعمیر نیست

هر خرابی را که دیدی در جهان آباد گشت

سطر چهارم :

کرد از نو این کهن ویرانه را آباد زو
هم خدا را ضی شد و هم روح بانی شاد گشت
چون ز فرمان وی و اقدام استادان چند
سختتر از آهن و محکمتر از فولاد گشت

سطر پنجم :

گفت این مصرع پی تاریخ تعمیرش نوا
وانك طاطا ووس باز از داد شه آباد گشت

(۱۲۲۹)

وضع کنونی کلیسا

کلیسای تاتووس در جهت شرقی غربی بنا شده است ، بطور کلی داخل کلیسا شامل دو قسمت متمایز میباشد :

۱ - قسمت شرقی آن که با سنگ سیاه ساخته شده (تنها قسمتی از بنای کلیسا که در زلزله سال ۱۳۱۹ میلادی سالم ماند .) شامل محراب ، اطاقهای جنبی محراب ، صحن جلویی محراب و گنبد کوچک است ، محراب و دواطاق جنبی بر روی سکویی که در حدود یک متر از سطح زمین ارتفاع دارد ، و با دوردیف پلکان به صحن کلیسا میرسد ، ساخته شده است ، گنبد کوچک دوازده تری کلیسا ، بر روی صحن جلویی محراب بنا گردیده ، و چون قرینه گنبد بزرگ کلیسا است از شرح آن خودداری میشود .

۲ - قسمت مرکزی و غربی که در طی سالهای ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۹ میلادی با سنگ سفید ساخته شده است ، شامل ستونها ، قوسها ، گنبد بزرگ و محل ناقوس کلیسا میباشد .

در وسط قسمت مرکزی کلیسا چهار ستون سنگی بابعاد ۱/۲۰ متر ساخته شده است ، هر دو ستون بوسیله یک قوس به یکدیگر متصل میشوند ، این قوسها برخلاف قوسهای رومی ، در وسط سنگ کلید ندارند ، بر روی این قوسها یک تهویزه جناقی زده شده ، و در وسط دو تهویزه یک فیل پوش ساخته اند ، بین

(۱۴)

خواهشمند است اشتباهات چاپی زیر را که مربوط به مجله بررسی های تاریخی شماره ۳ و ۴ (شماره مخصوص) است اصلاح فرمائید.

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۹۴	۸	چهارم قبل از میلاد	متعلق بدوره ساسانی
۱۰۰	۲	'	'
۲۰۸	آخر	مهره های استوانه مخطط	مهره های کلی مخطوط
۲۱۲	۱۲	مخلوط	مخطوط
۲۱۳	اول	مهره های استوانه ای	مهره های کلی
۲۲۸	۲۰	حیامه	جامه
۲۳۶	۲۷	هنروارش	هنروارش
۲۴۶	۱۶	آدم	آم
۲۵۸	۱۶	آریارامند	آریارامنه

ضمناً کلمه های قانونوس در مقاله قره کلیسا به تانوس تصحیح میگردد.